

κού ροκοκό, επεισόδιο μάλλον όχι φανταστικό που τον θέλει θιασάρχη της *Commedia dell'arte* στη Κέρκυρα γύρω στα 1745 (για την πιθανή αυθεντικότητα του επεισοδίου βλ. Β. Πούχνης, *Δραματολογικές αναζητήσεις*, Αθήνα 1995, σσ. 278 εξ.)· το έργο γράφτηκε το 1940, αλλά παριστάνεται μόλις το 1978 στο Εθνικό. Ο ευχάριστος αυτός τόμος, πρωτότυπος σε σύλληψη και εκτέλεση, εμπειροστατωμένος με τόσο υλικό και φωτογραφίες από αρχαία και τον Τύπο, κλείνει με ένα ευρητήριο ονομάτων.

ΒΑΑΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

ΜΑΡΙΟΣ ΠΛΩΡΙΤΗΣ,

Ο πολιτικός Σαίξπηρ. Η τραγωδία της εξουσίας, Αθήνα, Καστανιώτης 2002, σελ. 394, άπειρες εικ., ISBN 960-03-3253-3.

Τι όμορφο βιβλίο! Σε εκτέλεση, σε περιεχόμενο, σε φωτογραφικό υλικό. Κινείται κάπου ανάμεσα σε κοινωνικοϊστορικό δοκίμιο και θεατρολογική μελέτη, κρατάει το ακαδημαϊκό σχήμα της τεκμηρίωσης και της βιβλιογραφίας, αλλά προχωρεί, με τις πάμπολλες παραπομπές σε αρχαίους φιλοσόφους, τραγικούς και ρήτορες, στις σκέψεις της ευρωπαϊκής διανόησης του Μεσαίωνα και των νεωτέρων χρόνων, τους σχολιαστές και μελετητές των έργων του Άγγλου δραματουργού, καθώς και στους μοντέρνους και σύγχρονους ερμηνευτές του, σε μια σύνθεση στοχαστική, που «εκκινεί» από το δραματολογικό σύμπαν του Σαίξπηρ, για να τελειώσει κυκλικά πάλι εκεί, τη σοφία και την ποίησή του, και υφαίνει, με παραλληλίες, αντίστοιχες σκέψεις και διατυπώσεις σε αρχαιότητα και σύγχρονη εποχή, από τον Ηρόκλειτο έως τον Μπρεχτ, με τα παιχνίδια της «διακειμενικότητας» και της σκέψης της συνειρμικής που χαρίζει η ωριμότητα, ένα δίχτυ γοητευτικό και σαγηνευτικό, ισορροπώντας συνεχώς ανάμεσα στο λόγο και την εικόνα, το παράθεμα και την εξιστόρηση, τη σύνθεση και την ανάλυση, για να μη μιλήσω για τα άφθονα παραθέματα από τον ίδιο το συναρπαστικό δραματικό λόγο του στρατοφροδιανού ποιητή. Ένα από τα βιβλία εκείνα, που δύσκολα διακόπτει κανείς την ανάγνωση, και παρά την έκτασή του, το διαβάξει μονορούφι, Θεού θέλοντος και καιρού επιτρέποντος.

Η πολιτική πλευρά του σαίξπηρικού έργου έχει γίνει συχνά αντικείμενο αναλύσεων· ειδικά τα ιστορικά δράματα κινούνται σ' ένα σχεδόν στερεότυπο, επαναληπτικό και τελετουργικό κύκλο, που δείχνει τους βασιλείς της μεσαιωνικής και μεταμεσαιωνικής Αγγλίας ως ανδρείκελα μιας παράλογης μοίρας, που ανακυκλώνεται σε μυστήριους αλλά στερεότυπους κύκλους της εξουσίας, οι οποίοι περιγράφονται με τον κλασικό τρόπο της «ανόδου και της πτώσεως» του βασιλιά. Η Μέγαιρα Εξουσία τρώει τα παιδιά της, και η αντίληψη της ιστορικής κυκλικότητας του wheel of fortune, για να μείνουμε στην εικονολογία της Αναγέννησης, παρουσιάζει τον Σαίξπηρ «μοντέρνο» συγγραφέα και κοινωνιολόγο στοχαστή. Η μάχη για την εξουσία, η ενθρόνιση και η πώση και δολοφονία είναι οι πράξεις ενός δράματος με τελετουργικό χαρακτήρα, όπου οι θύτες γίνονται στο τέλος θύματα, κι όλοι θυσιάζουν και θυσιάζονται στο βωμό της εξουσίας. Ο Πλωρίτης διαπιστώνει ένα διχασμό ανάμεσα στους σχολιαστές του Σαίξπηρ ως προς το σημείο της πολιτικής διάστασης των έργων του: «Πολλοί διατείνονται πως ο ποιητής ήταν υπέρμαχος της απόλυτης μο-

ναρχίας, της ιεραρχίας, της τάξης, και “μισόδημος”, εχθρός του λαού. Αντίθετα, άλλοι υποστηρίζουν πως στάθηκε οξής επικριτής της εξουσίας – αναγκαίου κακού και πηγής πλείστον δεινών για χώρες και λαούς. Με τη δεύτερη άποψη συντάσσεται ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου» (σσ. 11 εξ.), και προσπαθεί να το αποδείξει με την ανάλυση μιας σειράς έργων του. «Η ανάλυση αυτή γίνεται με παράθεση, κάθε φορά, δύο η περισσότερων έργων του που στρέφονται γύρω στον ίδιο θεματικό άξονα (δολοφονική αρχομανία, «ενάρετη» πολιτική δολοφονία, εξουσιαστική αλαζονεία, φυλετική αντίθεση κ. λπ.)» (σ. 12).

Αλλά ίσως η αντίθεση αυτή να είναι μόνο, ως ένα βαθμό, φαινομενική, με την έννοια πως κινείται στην επιφάνεια του φαινομένου και μας «φαίνεται» από μια σημερινή άποψη και οπτική γωνία: η κριτική της εξουσίας είναι τόσο φανερή, που δεν χρειάζεται σχολιασμό· από την άλλη πραγματικά δημοκρατικές ιδέες δεν πρέπει να αναζητούμε στην εποχή εκείνη· υπάρχει βέβαια η θεολογική κριτική της μοναρχίας, όπως διατυπώθηκε στο μεσαιωνικό σχολαστικισμό και στο δίκαιο του κράτους στη συνέχεια: ο λαός έχει το δικαίωμα να απομακρύνει τον άδικο και ανώφελο βασιλιά (σ’ αυτό στηρίζεται το «νομικό» πλαίσιο της επανάστασης των χωρικών στο «Fuente Ovejuna» του Lope de Vega, βλ. Β. Πούχγε, «Ο Χρυσός Αιώνας και η πολιτική: Η τυραννοκρατία στο έργο *Fuente Ovejuna* του Lope de Vega», στον τόμο: *Ευρωπαϊκή Θεατρολογία*, Αθήνα 1984, σσ. 95-138, όπου συζητούνται οι σχετικές θεολογικές και θεωρητικές απόψεις της εποχής). Αλλά η σαξπηρική τραγωδία οφείλει πολλά στη δομή του ηρωικεντρικού σχήματος της ρωμαϊκής τραγωδίας του Σενέκα: η κυκλική εστίαση όλων των δραματουργικών δομών στον κόσμο ενός και μόνο ατόμου, του πρωταγωνιστή, των σχέσεών του και τη σύγκρουσή του με το άμεσο κοινωνικό περιβάλλον (οικογένεια, αυλή), φέρνουν σχεδόν αυτόματα το «λαό» στο αντίθετο, δραματουργικά, στρατόπεδο, πέρα από την ιστορικότητα των εκάστοτε περιστάσεων και τον αριστοκρατισμό των κοινωνικών αντιλήψεων της εποχής, που ήταν και οι απόψεις του πολύ κόσμου. Ο Σαίξπηρ γράφει για ένα ευρύ και λαϊκό κοινό, και τα αριστουργήματά του ξεπηδούν από έναν ανελέητο θεατρικό ανταγωνισμό, ο οποίος δημιουργεί και επιβιώνει σε πολύ συγκεκριμένες κοινωνικές και αισθητικές συνθήκες και καταστάσεις. Ο Σαίξπηρ, εν τέλει, κριτικάρει την κοινωνία όλη, την Αγγλία και την ιστορία της, τους κοινωνικούς θεσμούς και τις πολιτικές πρακτικές, αλλά το κάνει με τέτοιο τρόπο, αισθητικό και υπερβατικό, που αυτό γίνεται ανεκτό από την κοινωνία της εποχής του. Δεν εννοώ μόνο τον ιστορικό μανδύα των υποθέσεων και τη δήθεν γεωγραφική μετατόπιση. Κρατάει τις αποστάσεις του σε τέτοιο βαθμό που ακόμα δεν ενοχλεί αλλά προβληματίζει, ή τεντώνει το σκοινί μέχρι εκείνο το σημείο που νιώθει κανείς την ένταση αλλά ακόμη δεν σπάει· και εάν υπερβαίνει κάποια όρια και σπάει κάποια ταμιτού της εποχής, τότε ο ποιητικός του οίστρος και η δραματουργική του δεξιοτεχνία το κάνει με τέτοιο επιβλητικό μεγαλείο, που παίρνει κοσμογονικές διαστάσεις και διαδραματίζεται σε ένα σχεδόν υπερφυσικό επίπεδο. Είναι γνωστές οι συσχετίσεις των προσωπικών γεγονότων της ζωής του με το ύφος και τη φιλοσοφία ορισμένων έργων του. Αλλά οι αφορμές αυτές πάντα μικροσκοπικές μένουν μπροστά σ’ αυτούς τους πλανήτες της δραματολογίας, όπως είναι π.χ. ο «Βασιλιάς Ληρ».

Κάπως έτσι έχουν και τα πράγματα και σε σχέση με το θέμα της πολιτικής στα έργα του: η ανάλυση της συγκεκριμένης στάσης, αρκετά συμβατικής, θα λέγαμε σήμερα, στη σιάτα του *memento mori* του θρησκευτικού Μεσαίωνα και του Τροχού της Τύχης της Αναγέννησης, της θεολογικής κριτικής της απόλυτης Μοναρχίας και της εποχής του *Il Principe* του Machiavelli, κάπως ασήμαντη φαίνεται και ανούσια αποβαίνει, μόλις πιάνει στα χέρια τα ίδια τα κείμενα, και ήδη ένα μεμονωμένο απόσπασμα και παράθεμα σε συνεπαίρνει, σε μαγεύει και σου δείχνει, πως περιεχόμενο και μορφή είναι ένα, φιλοσόφημα και ποιητική

διατύπωση, πως το μοναδικό σύμπλεγμα της λαϊκής και μεσαιωνοαναγεννησιακής θυμοσοφίας και του δραστηκού και ποιητικού δραματικού λόγου στη σύζευξη του στοχασμού με την εικονολογία, της ιδέας με την ηχητική και ρυθμική ποιότητα, καθιστά ασήμαντες και ανούσιες τέτοιες ερωτήσεις και προεγγίσεις, κλασικές για την ιστορία της λογοτεχνίας και την ερμηνευτική της δραματουργίας.

Τέτοια βιώματα ακολουθούν συνεχώς τον αναγνώστη στο πολυδιάστατο βιβλίο αυτό. Δίπλα στην παρακολούθηση της διαχρονικότητας των σκέψεων του Άγγλου μάγου της σκηνης, από την αρχαιότητα έως σήμερα, στις κοινωνικές και πολιτικές παραμέτρους της εποχής και στις ερμηνευτικές απόψεις των σχολιαστών και μελετητών, που στην κυριολεξία λεγόμενες είναι πλέον, δίπλα στην ιστορία της πρόσληψης και την ιστορία του ευρωπαϊκού θεάτρου, που ικανό μέρος αποτελείται από την πρόσληψη των έργων του Σαίξπηρ και που με ποικίλους τρόπους ιδίως με το άφθονο φωτογραφικό και εικονογραφικό υλικό επικαλείται και δια φωτίζει, κυριαρχούν, στην αντίληψη και μνήμη του αναγνώστη, σχεδόν πάντα τα ίδια τα αποσπάσματα από τα έργα του, στην ελληνική απόδοση των Βασ. Ρώτα (Β. Δαμιανόπουλου), Μ. Κακογιάννη, Μ. Σκουλούδη, Α. Πάλλη και Κ. Καρθαίου. Συμβαίνει δηλαδή κάτι ανάλογο όπως με τις παραστάσεις του Σαίξπηρ: ακόμα και στην όποια ακραία και αποστασιοποιημένη ερμηνεία αυτό που σε κερδίζει στο τέλος, αυτό που «δικαιολογεί» τη βραδιά και το εγχείρημα, είναι το ίδιο το έργο του Σαίξπηρ. Αυτό ασφαλώς δεν ισχύει για όλα τα έργα με τον ίδιο τρόπο, αλλά είναι μια γενική τάση, την οποία έχω διαπιστώσει, τουλάχιστον για τον εαυτό μου, στις τόσες και τόσες παραστάσεις (και κινηματογραφήσεις) που είχα την τύχη να παρακολουθήσω.

Το πρώτο μέρος εισάγει στην εποχή, το δεύτερο δίνει τις δραματουργικές αναλύσεις. Το πρώτο, «Η εποχή του φοίνικα και του κύκνου – ο κόσμος και η Αγγλία του ΙΣΤ΄ αιώνα» απαρτίζεται από τρία κεφάλαια: «Η Ελισαβετιανή Αγγλία» (σσ. 17 εξ.), «Η πολιτική ιδεολογία της Αναγέννησης» (σσ. 35 εξ.) και «Η ψυχή της εποχής: ο Σαίξπηρ» (σσ. 59 εξ.). Σε κάθε κεφάλαιο δίνεται σε μορφή υποσημειώσεων αρχικά η βιβλιογραφία σε συντομογραφίες, ενώ οι υπόλοιπες υποσημειώσεις εξυπηρετούν τον πολύ εκτεταμένο σχολιασμό. Ο προβληματισμός και η «εξιστόρηση» της ανάλυσης παίρνει αφορμή συνήθως από κάποιο παράθεμα, το οποίο σαν «μοτίβο» σε μια κλασική συμφωνία ύστερα παραλλάσσεται, εμπλουτίζεται, τοποθετείται σ' ένα δίκτυο από αναφορές, αποφθέγματα, σχόλια, συνδυάζεται με άλλα παραθέματα, έργα της εποχής κτλ. Η μέθοδος αυτή, της συνειρμικής πορείας και ανάπτυξης του θέματος, επιστρατεύει μια μεγάλη ποικιλία πηγών και εξαπλώνεται στο σύνολο των γνώσεων του Πλωρίτη, όπου το διαχρονικό θέμα του πολιτεύματος από την αρχαιότητα έως σήμερα, και το ζήτημα της μοναρχίας παίζει, ως γνωστό, ένα κυρίαρχο ρόλο. Η ιδέα της θεόστατης μοναρχίας υπονομεύεται από τις εξής διαδικασίες: τον Τροχό της Τύχης (την «ασυστασία» του Χορτάτη), την αυτο-αναίρεση, την αμφισβήτηση (εδώ ανήκουν οι θεολόγοι στο συρμό του Θωμά του Ακινάτη) και το αγγλικό Κοινοβούλιο (consilium) που παίρνει γραπτή μορφή ήδη με την Magna Carta (1215). Αν θέλουμε να καθορίσουμε εκείνες τις διαλεκτικές διαδικασίες που διέπουν τη δραματουργία του Σαίξπηρ από «πολιτειολογική» άποψη, θα έπρεπε να αναφερθούν: η αντίθεση ανάμεσα στο Είναι και το Φαίνεσθαι (στοιχείο πλέον του Μπαρόκ), η αχετευτική σύζευξη Υβρεως και Νεμέσεως, οι εσωτερικές αντιφάσεις των ηρώων που προδίδουν στην πράξη τις ιδέες και το ήθος τους (Βρούτος, Άμλετ), η μοναξιά τους, κακών και καλών, καθώς και η πρόσμιξη ρεαλισμού και φαντασίας, λογικού και παράλογου, τραγικού και σάτιρας, δραματικού και κωμικού.

Το δεύτερο μέρος, «Το “κυρίαρχο θέμα” – το πάθος για την εξουσία και τα “πάθη” της εξουσίας», χωρίζεται σε εννέα κύκλους δραματουργικής ανάλυσης: 1. «Ο “κανών” των αιξ-

πηρικών έργων» (σσ. 75 εξ.) για τη γνωστή περιοδολόγηση των σαιξπηρικών δραμάτων, 2. «Τα ματωμένα ρόδα – τα ιστορικά δράματα του Σαίξπηρ» (σσ. 78 εξ.), όπου αναλύονται τα *chronicle plays*, 3. «Δολοφονία, το ανώτατο στάδιο της αρχομανίας» (σσ. 97 εξ.), που αφορά το «Ριχάρδο Γ΄» και το «Μάτθεθ», 4. «Οι ενάρετοι εξολοθρευτές» (σσ. 135 εξ.) για τον «Ιούλιο Καίσαρα» και τον «Άμλετ», 5. «Οι ενάρετοι “άλλοι”» (σσ. 186 εξ.), που πραγματεύεται τους *outsider* της σαιξπηρικής δραματολογίας, τον Shylock από τον «Έμπορο της Βενετίας» και τον μαύρο «Οθέλλο», 6. «Έρωτας και λαγνεία, πολιτική και πόλεμος» (σσ. 221 εξ.) για τη μαύρη κωμωδία «Τρωίλος και Χρυσίδα», για το «Με το ίδιο μέτρο», καθώς και «Αντώνιος και Κλεοπάτρα», 7. «Αλαζονείας εξουθένωση» (σσ. 258 εξ.) που έχει επίκεντρο την ανάλυση του «Βασιλιά Ληρ» και του «Κοριολανού», 8. «Το “Χαίρε” της μαγειρίας» (σσ. 299 εξ.) για την «Τρικυμία», και ένα επιλογικό κεφάλαιο, 9. «Ο λαός» (σσ. 316 εξ.), που συνοψίζει τη στάση του Σαίξπηρ προς τα ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού κι όπου ο Πλωρίτης τεκμηριώνει τον αρχικό του συλλογισμό. Στο παράρτημα Α΄, «Ο Σαίξπηρ, οι “Σαίξπηρ”, το θέατρο και οι θεατρίνοι» (σσ. 337 εξ.) πραγματεύεται την παραβολή του κοσμοθεάτρου στα έργα του, καθώς και τις θεατρικές σηνές και παραστάσεις που φέρνει στη σκηνή του, στο παράρτημα Β΄, «Ο “κίτρινος δούλος”» (σσ. 355 εξ.), παρουσιάζει και σχολιάζει τις παραλλαγές του *fool* και του τραγικού τρελού (για την καταγωγή τους βλ. και Β. Πούχνερ, «Ο “σοφός τρελός” στο ευρωπαϊκό θέατρο της Αναγέννησης και του Μπαρόκ και τα ελληνικά του αντίστοιχα», στον τόμο: *Κείμενα και αντικείμενα*, Αθήνα 1997, σσ. 77-114), ενώ στο παράρτημα Γ΄, «Τρέλα και τύφλωση» (σσ. 365 εξ.), ο Πλωρίτης παρουσιάζει τους τυφλούς και τυφλωμένους των σαιξπηρικών έργων. Μια ασφαλώς επιλεκτική βιβλιογραφία (σσ. 371 εξ.) και ένα περιορισμένο ευρετήριο ονομάτων (σσ. 387 εξ.) κλείνει τον όμορφο και περιεκτικό τόμο. Ασφαλώς ένα από τα ωραιότερα και βαθύτερα βιβλία του Μάριου Πλωρίτη.

ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

PAT EASTERLING / EDITH HALL (EDS.),

Greek and Roman Actors. Aspects of an Ancient Profession, Cambridge, Cambridge University Press 2002, σελ. XXXI+510, 61 εικ., 2 χάρτες, ISBN 0-521-65140-9.

Έγινε πλέον πολύ δύσκολο να παρακολουθήσει κανείς συστηματικά τα δημοσιεύματα για το αρχαίο ελληνικό και λατινικό δράμα και τη θεατρική και θεατροειδή παράσταση από τον κλασικό πέμπτο αιώνα έως τα αυτοκρατορικά και πρωτοβυζαντινά χρόνια. Για να δώσω μόνο μια ιδέα για τη συνεχώς αυξανόμενη βιβλιογραφία: η σχολιασμένη βιβλιογραφία του J. R. Green, “Greek theatre production 1971-86”, *Lustrum* 31 (1989), σσ. 7-95 για 15 χρόνια γέμισε ενενήντα σελίδες, και η αντίστοιχη βιβλιογραφία για το χρονικό διάστημα 1987-1995, ούτε δέκα χρόνια, ανέρχεται ήδη σε περισσότερες από 200 σελίδες (“Theatre production: 1987-1995”, *Lustrum* 37, 1995, σσ. 7-202, 309-319). Ο προκείμενος τόμος συμπεριλαμβάνει 20 εν μέρει πολύ ουσιαστικές μελέτες για την αρχαία υποκριτική και τον υποκριτή, αλλά και για τις άλλες μορφές θεαμάτων και τα επαγγέλματα που σχετίζονται με αυτά, όπως αληγτές και μουσικοί, ορχηστές και παντομίμοι, τραγωδοί και μίμοι κτλ., που όλοι τους συνοργανώνονται στα ελληνιστικά χρόνια στις οργανώσεις των «διονυσιακών τεχνιτών» (βλ. τώρα και το δί-